ISSN 1312–2142

СЧЕТОВОДНА ПОЛИТИКА

НОВИ ПРИНЦИПИ И ПОДХОДИ В СЧЕТОВОДСТВОТО

Списание за прилагане на международните счетоводни и одиторски стандарти в България

ОТЧИТАНЕ НА ПРОДАЖБА И ПОКУПКА НА АКТИВИ В УСЛОВИЯТА НА РАЗСРОЧЕНО ПЛАЩАНЕ

ВИДИМАТА СТРАНА НА ОДИТОРСКАТА РАБОТА — КОМЕНТАР КЪМ МОС 700 (ПРЕРАБОТЕН)

ТЪРГОВСКОТО И СЧЕТОВОДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В ЗОРАТА НА НОВОТО ВРЕМЕ. ЕЛИТНИТЕ УЧИЛИЩА В ЦАРИГРАД И БЪЛГАРИТЕ. ОБОБЩИТЕЛНИ ЩРИХИ

НОВИНИ ОТ IFAC

9-10 | 2007

Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Елитните училища в Цариград и българите. Обобщителни щрихи

Доц. д-р Иван Русев

По повод включването на счетоводството в учебната програма на френско-турския държавен лицей (гимназия) в Галатасарай в Цариград големият български публицист, историограф и дипломат Симеон Радев (1879-1967 г.), авторът на запомнящата се творба *„Строители на Съвременна България"*, ученик в лицея през 90-те години на XIX в., отбелязва буквално следното: *„На някои мои приятели е чудно, че съм учил такъв предмет* [счетоводство — И.Р.]. *Истината е, че като ученик съм държал всичките счетоводни книги: brouillon* [чернова — И.Р.], *journal* [дневник — И.Р.], *grand livre* [главна книга — И.Р.]. *Счетоводство се преподаваше, защото някои от свършващите лицея постъпваха благодарение на френския език на служба в международните дружества с европейски капитал в Турция, като Отоманската банка, Тютюневата режия, централите на разните железопътни компании, съставляващи чужди концесии"*[1].

Само с няколко думи, но съвсем точно Симеон Радев разкрива кое налага необходимостта от усвояването на счетоводните и търговските знания в Леванта през XIX в. — както в Галатасарайския лицей, така и в другите елитни училища от региона. Пазарите на Османската империя и на младите, появили се именно през този век балкански държави, вече включени в обсега на европейската, а и на световната търговия, изискват адекватно

модерно знание и поведение и училището не закъснява да отговори на този повик. Най-бърза е реакцията на модерните учебни заведения, създадени в османската столица с дейната намеса на водещите в стопанско и културно отношение нации през епохата — Франция, Англия, САЩ, които много скоро след своята поява надхвърлят *„тесните"* имперски граници и стават притегателен център за всички народности в Леванта. Към тези училища, в началото плахо, а после твърде уверено, *„поглеждат"* и българите — *„строителите на Съвременна България"*. В тях, редом с основните дисциплини, те усвояват счетоводството и основите на търговската наука, за да използват получените знания и опит при решаването на големите предизвикателства на следосвобожденските години.

Две са чуждите училища в Цариград, които имат най-голяма заслуга за образованието на българите през втората половина на XIX в., както преди, така и след Освобождението (1878 г.) — американският Роберт колеж и френско-турският Галатасарайски лицей. Какво историята е съхранила за тяхното възникване, учебни програми, българско присъствие и пр.? Как те спомагат за търговското и счетоводното огрмотяване на българската нация?

Появата на **Роберт колеж** през 60-те години на XIX в. има своя предистория и тя е свързана с проникването и дейността на американските протестантски мисии в Османската империя през първата половина на века[2]. Образованието е предпочитано средство за разпространяване влиянието на протестантството, използвано от неговите мисионери-пропагандатори и то не винаги е само религиозно. В началото на 30-те години американските мисионери се установяват на Балканите и правят първите опити за откриване на училища от Бел-Ланкастерски тип, много често по молба и с настояване на местното население. Един от мисионерите-пионери е Уилям Гуудъл, който най-напред сред гърците, а после и сред турците пропагандира предимствата на взаимно-учителния метод на преподаване. През 1833 г. той основава училище за арменки в цариградското предградие Бебек. По-късно школото е прехвърлено в Пера, елитен район на града. На следващата 1834 г. Гуудъл открива *„гимназия"* за арменци, в която редом с богатата палитра от езици (английски, френски, италиански, старогръцки, арменс-

ки и турски), с граматиката, аритметиката, географията и другите общообразователни предмети, засилено се изучава и *„сметководство"* (счетоводство). Училището не просъществува дълго поради откриването на чисто арменски учебни заведения в империята, а и поради активната съпротива на арменската църква против протестантската пропаганда[3].

Първите постъпки за създаването на Роберт колеж са направени от мисионера д-р Сайръс Хемлин (1811-1900 г.), който с идеята си за американско общообразователно (а не религиозно, сиреч протестантско) училище успява да привлече подкрепата на стоящи далеч от мисионерството стопански среди и най-вече тази на големия благодетел на колежа и филантроп Кристофър Роберт, дал името си на училището. Кристофър Рейландер Роберт (1802-1878 г.) е богат нюйоркски търговец, потомък на френски хугенотски род, преселен в Америка от Ла Рошел, Франция. За реализирането на замисъла изключително много помага и помощта на британските дипломатически представители в османската столица. Множество проблеми съпътстват първите години на учебното заведение, но основният е свързан с осигуряването на сграда. В началото то се помещава в бивша семинария за арменци в квартала Бебек. Впоследствие е закупен парцел при *„Румели Хисар"* на европейския бряг на Босфора, за където правото за строеж със султанско *„ираде"* (указ) е получено едва през декември 1868 г. В началото на 70-те години на XIX в. училището вече разполага с нова, самостоятелна сграда. Създадена е училищна библиотека, като първите ѝ 200 тома правна литература са дарени от Харвардския университет[4].

Българският възрожденски вестник *„Съветник"* в своя брой 19 от 29 юли 1863 г. известява читателите си за предстоящото през септември с.г. откриване на Роберт колеж. Училището е представено като *„Заведение за словесността и науките за възпитание на юношеството"*, а по името на *„най-доблестния си основател"* още от самото начало е наречено *„Робертова цариградска колегия"* (Роберт колеж). В своя първоначален вариант учебната му програма включва три курса (години) на обучение, като в първата се акцентира върху математическата подготовка на учениците (алгебра, геометрия, тригонометрия, измерване, мореплаване и пр.), във втората — върху природните науки

(физика, химия, геология, минералогия, металургия и пр.), а в третата — върху икономическите и правните знания (*„законоведение"*, търговско и морско право, *„политическа икономия"*, европейско право, право на Англия и на Съединените щати и т.н.). Към колежа е предвидено и *„приготвително училище"*, в което се приема от 10-годишна възраст и се изучават аритметика, граматика, география, английски език и пр. Редовният прием е от 14-годишна възраст и се извършва на базата на положени изпити по английски език, география и аритметика. Обучението в Роберт колеж е платено, като таксите, определени още в самото начало, са: 15 турски лири на година за *„научний курс"* и 12 турски лири за *„приготвителното училище"*[5].

Учебната програма на Роберт колеж е изготвена на базата на съществуващата тогава в американските колежи, но при засилено езиково обучение, крайно необходимо поради многонационалния облик на Османската империя. Много скоро срокът на обучение нараства на четири години, при възможност за един предварителен клас (*„приготвителен отдел"*), в който се придобиват базисни познания по дисциплините: *„числителница"* (математика), физическа и политическа география, турски език, английски език, френски език, български език и др. В основната учебна програма на колежа широко са застъпени търговските, счетоводните и търговско-правните знания. През първата година се изучава диплография (двустранно счетоводство), през третата — търговско право, а през четвъртата — търговска кореспонденция на турски език[6].

От 1869 г. е въведено изучаването на латински език, за да могат завършилите колежа да постъпват в западноевропейските университети, а през 1871 г. френското правителство обявява, че випускниците на Роберт колеж, получили степен *„бакалавър на изкуствата"*, се ползват с правата на завършилите френските лицеи[7].

В началото на 90-те години на XIX в. в учебната програма настъпват някои промени, подсказани от натрупания опит. След известно отстъпление — през учебната 1878-1879 г. в програмата е останала само *„политическата икономия"*[8], отново има връщане на интереса към дисциплините от стопанския, търговско-правния и счетоводния учебен блок. Дори тяхното присъствие в образователния процес сега става много по-осезаемо. Засилва се изучаването на

предметите, които подпомагат търговската подготовка на учениците. По този повод д-р Джордж Уошбърн (1833-1915 г.), дългогодишен президент на училището, отбелязва следното: *„Погрижихме се занапред да даваме напътствия по търговско дело на онези ученици, с амбиции в тази област на обществения живот. Дълги години аз бях преподавал счетоводство в колежа, но само дотолкова, доколкото смятах, че е нужно на един образован човек в подготовката му за живота"*[9].

Учебната 1901-1902 г. е *„крайъгълен камък"* във вътрешното преустройство на Роберт колеж. Именно тогава учителският състав се подсилва с четирима нови професори, сред които е и Чарлз Мъри — *„титуляр по счетоводство и търговско дело"*. Редом с преподавателските си ангажименти в колежа, проф. Мъри е и негов счетоводител и касиер. Заниманията по търговско дело стават задължителни за учениците[10].

През 1903 г. на президентския пост 70-годишният д-р Джордж Уошбърн е заменен от Франк Калеб Гейтс, роден в Чикаго през 1857 г., който остава на тази висока длъжност цели 30 години. Излиза в оставка чак през 1932 г.[11] Именно с идването на Гейтс започват големите промени на Роберт колеж по посока на осъвременяването на учебното заведение.

Всъщност нуждата от промени се предчувства още от стария президент, който предлага организирането на *„търговски отдел"* в колежа, макар и самият той да се опасява от превръщането му в *„обикновено търговско училище"*[12]. Обновяването обаче е неизбежно. С участието на учителите е сформиран *„комитет"* за реформиране на учебния план, който след внимателен анализ извършва преустройството. Създадени са три програми, съответно насочени към хуманитарните науки, естествените науки и търговското обучение. Появява се и инженерен отдел. Курсът по търговските науки е самостоятелно обособен, като завършилите го получават специална диплома. Годишната такса нараства и в началото на новия век тя достига 50 турски лири, но при възможност за редуциране в някои случаи (обучението на двама братя). С извършените промени Роберт колеж вече придобива облика на едно модерно за Европа и за Америка средно училище[13].

Многонационален е обликът на учениците, учили и завършили Роберт колеж. Той е огледално копие на пъстрото национално разнообразие на региона, в който е създадено това училище, оказало се първият американски колеж, възникнал вън от територията на САЩ. След ползотворен престой в колежа, много от неговите възпитаници се завръщат по родните си места, за да се наложат като лидери в стопанския, политическия и културния живот на своите държави. Сред тях съществен е делът на българските ученици в Роберт колеж, бързо превърнали се в съществена част от елита на младата българска държава.

Първата учебна година започва на 16 септември 1863 г. с четирима ученика (трима англичани и един американец), но още на следващата година броят на учениците бързо нараства. Първият българин — Петър В. Горбанов, постъпва в Роберт колеж през втората учебна година - 1864-1865 г. Много скоро обаче броят на българите се увеличава[14]. По традиция основната част от учениците, записали се в Роберт колеж, са арменци, българи, гърци. В началото преобладават българите и арменците, към края на XIX в. нараства броят на гърците, арменците продължават да се многобройни, докато българите постепенно намаляват, но не чувствително. Сред турците интересът към училището е повече от слаб. През годините мнозина турци пробват силите си, но едва през 1903 г. първият турчин успява да завърши пълния цикъл на обучение[15]. Поради големият брой български ученици още от началото, Роберт колеж в скоро време придобива славата на *„българско"* училище. По този повод в спомените си д-р Джордж Уошбърн пише: *„Трябваше да минат години преди да дойдат да се учат при нас по-умни гръцки ученици от сегашните* [1872-1873 г. — И.Р.], *които безспирно натякваха, пък и техните родители, че Роберт колеж бил българско училище"*[16]. През периода 1864-1878 г. българите са помалко от 30 % от общия брой на учениците, учили в колежа, но сред завършилите делът им е най-голям: до 60 %[17]. През първите 40 години от съществуването на Роберт колеж (1863-1903 г.) в него се дипломират: 195 българи, 144 арменци, 76 гърци, 14 англичани и американци, 3 германци, 2 евреи и 1 турчин[18]. А броят на училите е много по-голям, тъй като не всички успяват да се дипломират.

За популяризирането на Роберт колеж сред българите и тяхното привличане като негови ученици съществен принос имат д-р Уош-

бърн и дългогодишният учител в колежа д-р Алберт Лонг. Имената на двамата са добре известни с действията им в защита на българите след погрома на Априлското въстание (1876 г.). Д-р Алберт Лонг (1832-1901 г.) има изключителните заслуги за превръщането на Роберт колеж в популярно и желано за българските млади хора учебно заведение както преди Освобождението (1878 г.), така и в десетилетията след това. Той се установява в България през 1856 г., като живее последователно в Шумен и в Търново. От 1863 г. живее и работи в Цариград, където редактира сп. *„Зорница"*, орган на Американската протестантска мисия в османската столица. През 1872 г. е назначен за професор в Роберт колеж и там работи до смъртта си. В спомените на Уошбърн четем следното по адрес на неговия дългогодишен колега: *„Д-р Лонг пръв насочи българите към Роберт колеж, спечелвайки тяхното доверие и обич – едва ли има по-уважаван чужденец в България от него"* [19].

Таксите в колежа са високи, но това не спира българите да учат в него. Преобладаващата част от тях са родом от замогналите се през Възраждането балкански и подбалкански градове: Елена, Сливен, Котел, Копривщица, Жеравна, от търговските центрове по Дунава – Свищов, Русе и др. По настояване на д-р Хемлин и със съгласието на Кр. Роберт още от първите години част от учениците, но не повече от една трета, се приемат с намалена до 50% такса[20]. Броят на българчетата постепенно намалява след 1878 г., но остава висок дори до 90-те години на XIX в., когато училищата в новоосвободена България започват да предлагат по-качествено образование и да се превръщат в по-сериозна конкуренция на американския колеж.

Интересно е да се проследи професионалната реализация на възпитаниците на Роберт колеж. От спомените на Уошбърн е видно, че повечето гърци и арменци, завършили училището, впоследствие се насочват основно към търговската практика – такава например е житейската съдба на почти всички гръцки и арменски випускници през 1900 и 1901 г.[21], а и в много други години. Пред българите обаче се разкриват още по-широки хоризонти – благодарение на бурната епоха, благодарение на техните способности, а най-вероятно благодарение и на двете обстоятелства. *„През 1871 г. всички дипломанти бяха българи и дължа да заявя, че едва ли някога колежът е имал по-способни ученици от тях"* – категоричен е д-р Уошбърн[22].

Изключително широк е професионалният спектър на българите-възпитаници на Роберт колеж – учители, търговци, финансисти, юристи, лекари, дипломати, чиновници и пр. Сред тях са и 13 министри в различни правителства, както и двама министър-председатели на *„Съвременна"* България – Константин Стоилов и Тодор Иванчов. Не са малко народните представители в Учредителното, Великите и Обикновените народни събрания в следосвобожденските години, в Областното събрание на Източна Румелия, областните управители и другите висши държавници, генералите и пр. Освен споменатите, не могат да не се отбележат поне още няколко известни имена на учили в колежа: Стефан Панаретов, Иван Славейков, Иван Ст. Гешов, М. Маджаров, П. Димитров, П. Матеев, Ал. Людсканов и др.[23] Всичко това дава гордост и основание на д-р Уошбърн да заяви следното: *„В Европа колежът най-вече се знае заради своето участие при създаването на една свободна държава на Балканския полуостров. Допреди петдесетина години, освен за историците, българите бяха забравена нация и в Америка, и в Западна Европа. Не искам да кажа, че точно ние сме ги преоткрили, но все пак изиграхме важна роля, като направихме достояние на западния свят тежката им съдба ... Всъщност най-големият ни принос за България е, че подготвихме млади хора, способни да оглавят новоосвободената държава в момент, когато там имаше само неколцина българи с известни познания по гражданско управление"* [24].

В конкретния случай особен интерес представляват онези българи, възпитаници на Роберт колеж, които по-късно се насочват към търговията, счетоводството и сродните дейности. Обобщените данни показват, че групата на търговците, банкерите, финансистите и застрахователите сред училите и завършилите колежа е на второ място по численост след тази на преподавателите (учителите)[25]. Повечето от тях продължават своето образование в елитни европейски търговски университети и академии: Париж, Марсилия, Анверс, Антверпен, Кьолн, Лайпциг, Виена, Лондон и др. Интересен е творческият път на родения в Цариград Петко Хр. Тъпчилещов, син на може би най-богатия българин през Възраждането Христо Тъпчи-

лещов. След като завършва Роберт колеж през 1871 г., Петко продължава образованието си в престижния лондонски *„King's College"*, работи като търговец и банкер, а в края на века е частен секретар в кабинета на своя съученик и съвипускник в колежа Константин Стоилов[26].

През 1883-1884 г. в Роберт колеж учи, но не успява да го завърши, Лазар Паяков, който по-късно е преподавател и директор на Търговското училище в Свищов и министър на финансите (1903-1908 г.)[27]. Паяков завършва стопански и търговски науки в Париж[28]. Възпитаници на колежа са и едни от първите професионални счетоводители на следосвобожденска България: Георги Манов (завършил през 1875 г.), Богдан Цонев (1895 г.) и др.[29]

Заради безспорните заслуги за разпространението на просветата сред българите, наскоро след Освобождението (1878 г.) Роберт колеж е обявен за национална учебна институция и дипломата му е приравнена към тази на българските гимназии[30].

През 1900 г. д-р Джордж Уошбърн и съпругата му посещават Америка. На връщане те минават през Париж и ето какво отбелязва в бележките си натрупалият много опит и впечатления президент на Роберт колеж: *„По обратния път към Цариград двамата с г-жа Уошбърн спряхме за няколко дни в Париж на гости при г-н Димитров, пълномощник на българското правителство на Парижкото изложение. За нас, които познавахме България като турска провинция без изгледи за индустриален напредък, показаната изложба от българите бе най-великолепното нещо, което видяхме. В сравнение с изложеното от другите по-малки държави тя не им отстъпваше по нищо даже в областта на изкуството. Българските експонати нагледно илюстрираха, че само за двайсет години свободен живот възходът на страната е безпримерен. Не можехме да избегнем чувството, че дял в успеха на българите има и Роберт колеж"* [31].

След края на Първата световна война (1918 г.) Роберт колеж продължава своето съществуване, но поради променената политическа обстановка в региона и *„отдалечаването"* на България от Турция той губи своето предишно значение за развитието на българското образование и респективно — за формирането на българския политически и стопански елит.

Френско-турският държавен **Галатасарайски лицей** в Цариград също се превръща в притегателен център за българската възрожденска младеж и също спомага за нейното търговско и счетоводно огрaмотяване, но има по-различна съдба от тази на Роберт колеж. Подобно на колежа, лицеят възниква през 60-те години на XIX в. и е плод на външна (в случая френска) инициатива, но за разлика от него той се *„радва"* на силната държавна подкрепа, осигурена от добрите френско-турски отношения по онова време. Въпреки зигзагите в международните събития през следващите десетилетия, Галатасарайският лицей си остава *„галеникът"* на турското правителство, може би и заради това, че още от самото начало той се сдобива със султанската опека. Показателен е следният факт — през 1907 г. изгаря главното здание на училището, но след бързата намеса на властите то е възстановено. Тъкмо напротив, Роберт колеж минава през множеството перипетии, обичайно създавани пред всяко чуждо и нежелано в Османската империя начинание. По думите на д-р Джордж Уошбърн поне в началото между двете училища съществува конкуренция и френското училище представлява заплаха за съществуването на американското. Впоследствие лицеят продължава да се води по френски учебни програми, официалният език в него продължава да е френският, но все по-осезаемо обликът му започва да става турски — в много по-голяма степен, отколкото това може да се каже за Роберт колеж[32].

Подобно на Роберт колеж, и Галатасарайският лицей има своя предистория. През 1857 г. Високата порта открива в Париж *„османско училище"* (*„mekteb-i osmanli"*). То има за цел да събере на едно място турските студенти във френската столица, за да може по-добре да ги контролира и да им осигури качествено образование по френски модел. Но тъй като се оказва, че проектът ще струва твърде скъпо на турската държавна хазна, той просъществува само няколко години и бързо е заменен с нова идея — за откриване на *„османско султанско училище"* (*„mekteb-i sultani-i osmanli"*) на място. Идеята е подкрепена от управляващите кръгове на Втората френска империя и лично от император Наполеон III. Своеобразна кулминация на добрите френско-турски връзки през 60-те години на XIX в. се явява посещението в Париж през 1867 г. на турския султан Абдул Азис. Посещението е по повод на

организираното във френската столица световно изложение и се явява първото в историята официално посещение в чужда страна на османски султан[33].

Училището се създава със специален султански ферман, издаден на 29 април 1868 г., в който между другото се заявява следното: *„... това е нова подготвителна образователна институция, изградена на базата на най-добрите модели в Европа, съществуващи в тази област, предназначена да превръща младите хора в способни за всякаква обществена кариера и да им се отваря достъп до* ***специалните училища*** [курсив мой — И.Р.], *където да довършат образованието си. ... Н. В. Султанът, в своята постоянна загриженост за прогреса и щастието на поданиците си, желае да заповяда това заведение, което ще се настани в сградата в Галатасарай ..., да бъде предназначено за образованието на младите хора, принадлежащи към всички класи на неговите поданици и което ще бъде поставено под неговия висок патронаж"*[34].

За модел на новото училище в османската столица се приема учебната програма на *„Наполеоновия лицей"* (гимназия), вече наложен във Франция. През пролетта на 1867 г. двама от големите реформатори на Османската империя — Али паша (по онова време велик везир) и Фуад паша (министър на външните работи), заедно с френски експерти изработват проекта за създаването на лицея. Френският посланик в Цариград Проспер Буре[35] изиграва значима роля за неговата реализация. Именно по настояването на Буре достъп до училището получават и християните, докато френският външен министър маркиз дьо Мустие (бивш посланик в империята от 1861 до 1866 г.) е на мнение, че то трябва да е само за мюсюлмани. Концепцията на Буре е подчинена на идеята за *„отоманизация"* на обществото в Турция — идея, която широко се подкрепя и прокарва от големите турски реформатори на епохата и най-вече от Мидхат паша[36].

Администрацията на лицея е френска, директорът е французин, изучаваните дисциплини са същите като в *„Наполеоновите"* гимназии, зам.-директорът обаче е турчин. Обучението е организирано в осем години: първите три дават начално образование, докато основният курс на лицея е от пет години. Религиозното образование също е застъпено, но като се отчитат изискванията на вероизповеданието на всеки един от учениците. Преподаването е основно на френски език[37].

Във вестник *„Дунав"* (бр. 271 от 28 април 1868 г.), официоз на Дунавския вилает (обхващащ цяла днешна Северна България), е обнародван на български език *„Уставът"* (Правилникът), по който ще работи новосъздаденият френско-турски лицей в Галатасарай. На училището е дадено името *„Султание"* — наименованието, под което ще бъдат регламентирани гимназиите в подготвения година по-късно *„Закон за образованието"* [38], а и защото се предвижда то да бъде под личното покровителство на султана. Лицеят се урежда по европейски (основно френски) модел. Той надгражда образованието, предлагано в рюшдиетата и във взаимните училища. В него достъп получават всички поданици на султана, без разлика на тяхното вероизповедание, но при единственото условие поне половината от учениците да бъдат мюсюлмани, а другата половина — немюсюлмани (чл. 6 от *„Устава"*). Подобна мярка цели да стимулира турското население към едно по-качествено (европейско) образование. Пак със същата цел е и провежданата социална политика в училището: само децата на богатите плащат такса (по 45 турски лири годишно плюс още 15 за дрехи), докато бедните не плащат нищо и са на цялостна държавна издръжка (чл. 8 и 9). От благотворното въздействие на тази политика обаче, редом с мюсюлманите, се възползват и много православни балканци, в това число и немалко българи. Амбицията на Високата порта е с активното френско съдействие да се изгради училище, което да дава подготовка, подобна на тази, получавана в *„големите европейски училища"* (чл. 1); пред завършилите го да се отваря път към която и да е служба в империята или да могат да продължат образованието си във военното, мореплавателното, медицинското или в инженерното училище в Цариград (чл. 2)[39].

Учебната програма в Галатасарайския лицей е твърде амбициозно изготвена. Тя включва петгодишен основен курс на обучение, като в първи *„предуготвителен"* клас се приема с изпит след завършено начално образование на възраст от 9 до 13 години (чл. 3). В програмата търговските и счетоводните знания са застъпени чрез дисциплините: *„всеобща география заедно с частна география за земеделието, търговията, художествата* [занаятите — И.Р.] *и*

за другите граждански работи в Турция", числителница, диплография и уроци от търговията, *„народно обогатяване"* (политическа икономия), много езици — френски, турски арабски, персийски задължително и латински, гръцки и немски по избор[40].

От документ, съхраняван във Френския дипломатически архив, е видно, че общият брой на изучаваните в лицея дисциплини е 15. Сред тях на трето място е посочена географията (със същото дълго наименование и търговско-стопанско профилиране, както е изписана във в. *„Дунав"*), на четвърто място е математиката, веднага след нея идва редът на счетоводството, понадолу са политическата икономия, *„понятия на публичното и общественото право"*, езиците и т.н. Като цяло, в програмата на училището се оформят три различни блока учебни предмети: хуманитарни науки, където водещо място има географията на Турция, езиковият блок и един трети блок, който може да бъде определен като *„научно-практически"*. Зад присъствието в програмата на последния блок, в който попада и счетоводството (диплографията), и правото, и политическата икономия, прозира намесата на френския просветен министър по онова време Виктор Дюрюи, един от създателите на професионалното образование в Европа през XIX в. Идеите на Дюрюи насочват лицея към подготовката на младите хора, които ще са бъдещите управници и ще спомагат за просперитета на своите страни[41].

През годините учебната програма на лицея търпи доразвитие и промени, но в общи линии запазва първоначалната си насоченост. От спомените на Симеон Радев се вижда, че и през 90-те години в гимназията продължава се изучава дисциплината счетоводство. Преподава я французин на име Дюпре (Monsieur Dupré), който обаче, за разлика от останалите френски учители в лицея, не се радва на ученическото уважение заради злобния си характер и корумпираност. Ето какво пише Радев за френските си преподаватели, за учителя по счетоводство и за проблемите на турските му съученици в усвояването на счетоводната материя: *„Френските горни класове бяха шест, всеки от тях имаше поне три паралелки (divisions). ... Учителите в горните френски класове бяха изключително французи. Всички се радваха на нашето уважение освен един, който бе срам за своята народност, Monsieur Dupré, учител по счетоводство. ... Счетоводството бе за турските ученици доста мъчна работа. Monsieur Dupré често ги късаше. За да минат изпита, той ги принуждаваше да вземат частни уроци от него. Това се знаеше и привличаше върху му общо презрение. Когато влизаше в класа, чуваха се гласове от турците: „Бир дере, бир меджидие – един урок, една меджидия"*[42]. *Dupré слушаше и не мигаше. Беше висок човек, с дебел врат и лице, от което се виждаше, че пие. Той ми причиняваше голямо отвращение, защото го смятах като петно върху една нация, обожавана тогава от мене"* [43].

Силният езиков модул в програмата на Галатасарайския лицей също спомага за специализираната подготовка на учениците. Сред езиците изпъква френският, който се налага не само заради доминиращата френска инициативност при откриването и поддържането на училището, а и защото през XIX в. той става символ на прогреса и на модерността в Европа и в света. Изучават се още турски, арабски и персийски — задължително, а класическите езици (латински и гръцки) и немски — незадължително, вечерно време и това разместване е една от малкото разлики с европейските гимназии[44]. С появата и увеличаването на броя на учениците от гръцка, арменска и българска националност техните езици също започват факултативно да се изучават[45].

Галатасарайският лицей е открит през септември 1868 г. с 399 ученика, но само за една година (в края на 1869 г.) техният брой нараства на 620. По-голямата част от тях живее на пансион. Не са малко и тези, които получават държавна стипендия. До края на първата учебна година в училището се записват и обучават 409 ученика, от които 172 мюсюлмани и 237 немюсюлмани. От немюсюлманите най-много са арменците, а след тях по численост се нареждат евреите, гърците и българите[46].

Лицеят е *„символ на френското влияние на брега на Босфора"*. Събитията в Европа през 1870 г. обаче чувствително променят ситуацията. Поражението във френско-пруската война и падането на Втората империя отслабват френските позиции в Османската империя. Показателно в случая е премахването на френския език, който до този момент е задължителен за обучението в Медицинското държавно училище в Цариград. От това положение се възползва Русия, която засилва своето влияние в империята. Отстъплението във

френското присъствие в Леванта засяга и Галатасарайския лицей. След един тежък пожар през 1870 г. той е преместен на ново място — в старата сграда на Медицинското училище в Гюлхане, и този факт подсказва, че властите вече му отдават по-малко значение, без обаче да го *„загърбват"*. Рязко се намалява броят на учениците, записали се в лицея: през 1871 г. те са 550, в края на същата година спадат на 471, а през април 1872 г. са още по-малко — 362-ма. Чувствително е нарушено съотношението между мюсюлмани и немюсюлмани. По време на военните години 1877-1878 г. в гимназията се обучават 377 немюсюлмани и само 162-ма мюсюлмани. Пак по същото време за директор на училището е назначен Али Суави — известен османски интелектуалец, представител на младо-турците, стар противник на заелия съвсем наскоро престола султан Абдул Хамид. Тази кратка *„визитка"* на Суави обяснява защо само след по-малко от година той е освободен от директорския пост[47]. След *„Източната криза"* от 1875-1878 г. броят на мюсюлманите — ученици в Галатасарайския лицей, постепенно нараства, за да достигне съотношението 724 на 221 в полза на мюсюлманите през 1901 г. Френският език обаче продължава да е основен в преподаването[48].

Още при създаването на училището пред него се поставят две основни цели: да обучи компетентни служители за нуждите на държавната администрация и да спомогне за реализирането на *„османската"* идея. Към края на съществуването на Османската империя трябва да се отбележи, че и двете така поставени цели са реализирани. Но Галатасарайският лицей, чрез своите възпитаници, активно подпомага държавното изграждане и на нововъзникналите балкански страни. Тази констатация е особено валидна за България.

Българският интерес към училището датира от самото начало — доказва го фактът, че учебната му програма е публикувана на български език в споменатия в. *„Дунав"* дори ден преди датата на обнародването на султанския ферман за създаването на лицея. Първите записани българи в училището през септември 1868 г. са общо 34 на брой[49]. Според други данни те са 25, което е 7,7 % от всичките му първокурсници. Само няколко месеца по-късно, през декември с.г., българите нарастват на 41 (8,5 %), а след година (през декември 1869 г.) те са 40 на брой (6,4 %). За разлика от останалите

ученици, които почти изцяло са от Цариград, българите идват, за да постъпят в школото от всички краища на българските земи. Проспер Буре обръща специално внимание на този факт и го обяснява като жест на внимание от страна на Високата порта по адрес на българската нация, намираща по онова време в сложен църковен конфликт с Цариградската патриаршия[50].

Сред българите, възпитаници на Галатасарайския лицей, се открояват имената на национални герои, писатели, политически и стопански дейци като: Тодор Каблешков, Константин Величков, Стоян Михайловски, ген. Михаил Савов, ген. Вълко Велчев, Д. К. Попов, Харитон Генадиев и много други[51]. Техният брой остава значителен и в следосвобожденските години, дори до началото на XX в. През 1911 г. в лицея се дипломират 24 ученика, от които петима са българи[52]. Като по традиция дипломираните се реализират в различни, но все престижни професии. Сред завършилите училището до 1900 година около 60-70% се насочват към кариера в държавната администрация, но само малка част от тях достигат до високите етажи на властта. След 1900 г. се увеличава броят на възпитаниците на Галатасарай, които се посвещават на т. нар. *„свободни професии"*: предприемачи, адвокати, лекари, инженери, чиновници в дружества и т.н.[53] Лицеят запознава своите ученици със спецификите на модерния европейски начин на живот, поради което е сочен като един от факторите, допринесъл за забавеното налагане на турското национално самосъзнание и на турската идентичност в Османската империя, но затова пък спомага за трупане на *„европейско"* самочувствие у българските си възпитаници.

Големият турски поет Тевфик Фикрет определя Галатасарайския лицей по следния начин: *„Първият прозорец на Леваната, който се отваря на хоризонта на Запада"*. Училището продължава да съществува и до наши дни. През 60-те години на XX в. към него се открива секция за обучение на момичета. През 1992 г. е създаден университет в Галатасарай, който наследява добрите стари традиции[54].

Наличните сведения за зараждането и развитието на търговското и счетоводното образование в Европа, на Балканите и в частност в българското възрожденско общество навеждат на някои **основни изводи и обобщения**.

Проникването на търговското знание (в неговите комплексни измерения) в училището е една от проявите на модерността както в Европа, така и сред българите. У нас този процес започва през епохата на Възраждането. Дисциплини като математиката (аритметиката), географията и чуждите езици са сред основните, които дават облика на светското училище, наложило се по онова време. Редом с тях обаче се появяват и специфичните търговски знания — тези по счетоводство, по търговско право и кореспонденция, които също намират място в програмите на българските възрожденски училища. Може да се предполага, че най-напред у нас счетоводството започва да се преподава в елинобългарското училище в Свищов, известно още като *„Петропавловското"*, където от 1831 г. до смъртта си през 1848 г. работи Христаки Павлович. През 1835 г. в Белград излиза от печат учебник-ръководство на Павлович, озаглавен *„Писмовник общополезен..."*, където за първи път на български език се предлагат някои основни познания по счетоводство и по търговско-правна материя.

Преди българите, но понякога и с тяхната дейна намеса, със специализирани търговски училища се сдобиват съседите гърци. В известен смисъл такъв *„съвместен"* облик има търговското училище на о. Халки, чийто пръв директор около 1830 г. е Андон Хаджикринчев от Сливен. Същите процеси на поява и утвърждаване на търговското образование протичат почти по същото време и сред другите съседни народи — турци, румънци, сърби.

От публикувани в българския възрожденски периодичен печат учебни програми, както и по спомени на възрожденски просветни дейци, става видно, че диплографията (двустранното счетоводство) се изучава в последните горни класове и то на по-главните мъжки класни училища у нас през периода 50-те — 70-те години на XIX в. Дисциплината напълно отсъства от учебните програми на девическите училища, където се преподават други приложни и професионални дисциплини, главно свързани с домакинството и бита. Разполагаме с поне десетина добре документирани примера за преподаване на диплографията в следните български селища и училища: Шумен (1851 г.), Сливен (1867, 1872 г.), Щип (1869 г.), Свищов (1871 г.), Българското мъжко училище *„Св. св. Кирил и Методий"* в Цариград (1871-1872 г.), Калофер (1872-1873 г.), Шуменското четирикласно мъжко училище (70-те години). Дисциплината диплография присъства и в два мащабни за времето учебни проекта — на Константин Г. Фотинов за *„Средоточно"* училище (1844 г.) и на Иван Добровски за учредяване на българска гимназия в Букурещ (септември 1868 г.). Редом с диплографията, добрата търговска и счетоводна подготовка на учениците се постига и в часовете по математика (най-често представяна като *„числителница"*, аритметика, алгебра), а това е наука, широко застъпена в учебните програми през периода. Възрожденското търговско образование придобива своя завършен вид с дисциплините търговско право и *„наука за стоките"*, преподавани в Пловдив през 1870 г., търговия (*„извлечения от най-новите ръководства"*) и политическа икономия (Русе, началото на 70-те години), с изучаваната в българското мъжко училище *„Св. св. Кирил и Методий"* в Цариград през учебната 1871-1872 г. *„кратка политическа икономия"* и др.

През 1870 г. в българската гимназия в Пловдив (така известната *„Пловдивска семинария"*) е обособен *„специален"* търговски клас, който е в последната шеста година на обучението. Своеобразна кулминация в развитието на търговската просвета през епохата е появата на първото специализирано търговско училище в Свищов, създадено от Димитър Шишманов, което макар и да просъществува само една учебна година (1873-1874 г.) е изградено по атрактивен за сферата европейски (австрийски) модел.

Българското модерно търговско образование не е уникално по своята същност. То повтаря (но по специфичен начин) европейския път в тази област. Във водещите центрове на Европа налагането на модерното търговско знание в училището се извършва през XVI-XVIII в. в процес на съперничество и надделяване над класическото образование: в Италия чрез *„сметачните"* училища, а по-късно и чрез *„колежите за граждани"*; в Холандия чрез *„френските"* училища; във Франция чрез частните пансиони (с учебни програми, вдъхновени от идеите на Жак Саварибаща, изложени в неговия труд *„Идеалния търговец"*, издаден през 1675 г.), и чрез създадените от *„Братята на Християнските училища"* пансиони за професионално обучение; в Англия и в германските държави чрез *„академиите с търговски профил"* и т.н. Навсякъде широко практикувани са още

обучението в ателиетата на частни учители по писане и калиграфия, чиракуването, самоподготовката чрез ръководства по счетоводство и търговска кореспонденция, пътешествията с търговска цел и пр.

През XVIII-XIX в. в Западна и Централна Европа започва процес на *„връщане"* на интереса към класическото (хуманитарното) образование, нужно за получаването на една по-широка култура, която трябва да приобщи забогателия търговец към политическия елит и да го подготви за структурите на висшата власт. Появяват се и първите скъпоструващи специализирани училища (в Хамбург, Берлин, Париж, Амстердам и др.), предлагащи качествено модерно търговско образование.

Балканите, и в частност българите, стоят далеч от подобен обрат в училищната сфера, защото тук липсва класическо образование, което да се отрича и да пречи на разпространението на свободните професии. Да, и в Леванта латински и старогръцки се изучават през XIX в., но не така засилено, а и поради други подбуди. Ще дам само няколко примера. В споменатия проект за създаване на българска гимназия в Букурещ, изработен през септември 1868 г. от Иван Добровски, се предвижда изучаване на гръцки и на латински езици, но без това да е задължително, докато задължителни в програмата на училището трябва да бъдат науки като математика, химия, физика и диплография. Латински и гръцки езици се преподават и в цариградските Роберт колеж и Галатасарайския лицей, където през епохата учат мнозина българи, но и там те не са задължителни, а избираеми дисциплини. В програмата на Роберт колеж латинският е включен през 1869 г. поради единствения мотив да могат завършилите колежа да постъпват в западноевропейските университети, където това се изисква. Същият мотив е ясно заявен и при някои от ранните български училища — в обявата на *„Основното българо-славянско"* училище за момчета в Шумен през 1851 г. е отбелязано, че който завърши пълния курс на обучение в него, е подготвен *„... да постъпи на по-високо учение (гръцки, френски, немски, латински) — 3-4 годишно ... във Европейска Академия, за да изучи някое високо художество или докторство"*.

И ако класическите езици стоят някак странно и екзотично в програмите на българските и цариградските училища, то това не се отнася за *„живите"* езици, които

много бързо придобиват задължителен характер. А те са така необходими за модерната търговска дейност през XIX в., както на Запад, така и на Изток.

Интерес предизвикват и разликите по отношение на търговската практика (чиракуването). В Западна Европа това е форма на обучение, превърнала се в традиционна още в началото на модерната епоха. По-късно обаче се стига до нейното отрицание и до замяната ѝ с добре организираното обучение в специализираните търговски училища, където теорията предшества практиката (стажа). Подобно отношение спрямо чиракуването, достигнало до неговото отрицание в по-късно време, се забелязва и на Балканите, но единствено сред гърците, където обновителните процеси в търговско-образователната сфера изпреварват във времето. Така например просветният грък Евстатиос Йоанидис *„Смирненеца"* в поредица от статии, поместени в списанието *„Ермис о логос"* (*„Мъдрия Хермес"*) през 1819 г. и посветени на интересните теми: *„Що е търговия?"*, *„Търговията наука ли е?"*, *„Възможно ли е търговията да има свои правила и закони?"*, *„Възможно ли е тя да се преподава като всеки друг вид научна специалност?"*, категорично се обявява срещу *„простото"* чиракуване в търговската професия. Той изтъква, че най-напред трябва да се учи от книгите (учебниците), а чак след това идва редът на практиката. Комплексното търговско образование и по-пълната подготовка на търговците могат да бъдат постигнати единствено и само в рамките на цялостното културно възраждане на нацията, твърди Йоанидис.

В българския възрожденски търговско-образователен модел такова разграничаване не се прави, може би защото търговското образование и практиката възникват паралелно и съвпадат по време с най-големия подем на възрожденската ни търговия — периодът, обхващащ средата и третата четвърт на XIX в. Тази констатация намира подкрепа във факти от биографиите на едни от първите автори и преводачи на търговски и счетоводни издания у нас през епохата. Те са обикновено и книжовни дейци, и учители, и търговски агенти, и счетоводители. Това в пълна сила се отнася за Димитър Душанов, издал през 1882 г. в превод от руски език *„Учебник за̀ счетоводство, за държание на торговски книги"*. Душанов (1837-1904 г.) е родом от Казанлък, учи в родния си град, а после учителства там и продължа-

ва образованието си в Одринското гръцко училище и в гръцкото училище в Куручешме в Цариград (до 1856 г.). Не е ясно в кое точно школо изучава диплографията, но веднага след училищната скамейка той последователно работи като писар в известните търговски фирми на Димитър Добрович в османската столица, на братя Хамамджиеви в Галац и на Владигерови в Тулча (1856-1859 г.). През 1859 г. отново се връща към учителската професия, на която посвещава цели 35 години от живота си. Учителства в Казанлък, Хасково, Тулча, Карнобат, Плевен, Севлиево и Пловдив. След Освобождението за кратко работи в администрацията на просветното министерство и именно тогава превежда и издава *„Учебника по счетоводство..."*. Този траен интерес на Душанов към счетоводната материя навява на мисълта, че той едва ли е пропускал да преподава на своите ученици, редом с другите дисциплини, и диплографията. Биографията на Димитър Душанов пресъздава един типичен за възрожденския стопански и просветен деец професионален път на развитие — започнал от училищното образование, той преминава през търговската практика, за да се обърне отново към теорията, но това е вече една по-висша теория, обогатена от практиката, която под формата на учебно или справочно пособие се споделя с широката читателска аудитория.

Любопитни факти намираме и в биографията на Стоян Веженов, преводачът на *„Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд Дьогранж"* (Виена, 1873 г.). Веженов (1842-1907 г.) е от Клисура, учи в родното си място и в Пловдив, а от 1862 г. до 1877 г. учителства в Копривщица, Стара Загора, Русе и Оряхово. Редом с преподаването, той се занимава и с търговско-счетоводна дейност — от 1872 до 1876 г. е управител на книжарницата на Хр. Г. Данов в Русе.

В заключение трябва да се отбележи, че българският търговско-просветен модел е силно повлиян от Европа, но стои по-близо до гръцкия, който поне до средата на XIX в. е неговата трансмисия с европейското. От този момент насетне влиянието сред българите идва директно от Европа под формата на образователни идеи и главно на литература (оригинална и преводна). Най-силно в тази сфера е френското влияние, следват немското, австрийското, руското и т.н. За модернизацията в търговско-образователната област спомагат още

създадените през 60-те години на века в Цариград Роберт колеж и Галатасарайският лицей, също способстващи за западното (американско, английско, френско) влияние сред българите. В техните програми са добре представени счетоводните и търговско-правните дисциплини, а още от началото в тях учат немалко българи. Процеси на обмен се наблюдават и с османския образователен модел от втората половина на XIX в., изграждан под въздействието на френския опит. Разглеждана под този ъгъл, търговската просвета се превръща във важен фактор, модернизиращ и европеизиращ българското възрожденско общество.

БЕЛЕЖКИ

1. Радев, С. Ранни спомени. Ново, коригирано и допълнено издание под редакцията на Траян Радев. С., 1994, с. 180.

2. На американските мисионери и на тяхното влияние сред българите през XIX-XX в. се спира Пламен Митев в първата глава на книгата: Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX — началото на XX в.). С., 2003, с. 27-178.

3. Пак там, с. 183-186.

4. Уошбърн, Дж. Петдесет години в Цариград. Спомени за Робърт колеж. С., 1980, с. 9, 13; Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция (1863-1878 г.). — Исторически преглед, 1981, № 1, с. 52-53; Илчев, И., Пл. Митев. Цит. съч., с. 196 и сл.

5. В. „Съветник", Год. I, бр. 19 от 29 юли 1863 г., с. 76.

6. Централен държавен архив (ЦДА), ф. 600, оп. 1, а. ед. 1, цит. по: Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция ..., с. 53.

7. Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция ..., с. 54.

8. Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка ..., с. 231-214.

9. Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 121.

10. Пак там, с. 146-147.

11. Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка ..., с. 222-223.

12. Пак там, с. 222.
13. Пак там, с. 223-226.
14. Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция ..., с. 52, 54-55.
15. Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 149.
16. Пак там, с. 46.
17. Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция ..., с. 54-55.
18. Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 151-157.
19. Пак там, с. 143.
20. Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция ..., с. 55.
21. Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 142.
22. Пак там, с. 36.
23. Подробни актуализирани данни за българите, учили и завършили Роберт колеж, резултат от проведено наскоро изследване, намираме в: Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка ..., с. 267-270, 298-319.
24. Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 153-154.
25. Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка ..., с. 274.
26. Начов, Н. Калофер в миналото (1707-1877). С., 1927, с. 477.
27. Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 105.
28. Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка ..., с. 268.
29. Пак там, с. 308, 318.
30. Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция ..., с. 61.
31. Уошбърн, Дж. Цит. съч., с. 140.
32. Пак там, с. 24, 161-162.
33. Georgeon, F. La formation des élites à la fin de l'Empire ottoman. Le cas de Galatasaray. — Revue du monde musulman et de la Méditerranée, 1994, N : 72, p. 17.
34. Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères de la République française (Дипломатически архив на Министерството на външните работи на Френската република — по-нататък: AMAE), Correspondance politique, Turquie, vol. 374, 29 avril 1868.
35. Проспер Буре е един от големите познавачи на Леванта, прекарал дълги години в различни дипломатически мисии из региона. От януари 1867 г. до юли 1870 г. той е френски посланик в Цариград.
36. Georgeon, F. La formation des élites à la fin de l'Empire ottoman..., p. 18.
37. Пак там.
38. В. „Право", Год. IV, бр. 25 от 16 авг. 1869.
39. В. „Дунав", Год. IV, бр. 271 от 28 апр. 1868 г., с. 542.

40. Пак там.
41. Lafon, J. La fondation du lycée Galatasaray de Constantinople (1868). Réflexion sur l'histoire de la diplomatie culturelle française. — Méditerranées, 1996, N : 8, p. 129.
42. Меджидията е сребърна турска монета.
43. Радев, С. Ранни спомени ..., с. 180.
44. Пак там, с. 161-168.
45. Lafon, J. La fondation du lycée Galatasaray ..., p. 130-135.
46. Georgeon, F. La formation des élites à la fin de l'Empire ottoman..., p. 19.
47. Ibidem, p. 20.
48. Ibidem, p. 21.
49. Ibidem, p. 19.
50. Lafon, J. La fondation du lycée Galatasaray ..., p. 142-144.
51. Радев, С. Ранни спомени ..., с. 161-168.
52. Georgeon, F. La formation des élites à la fin de l'Empire ottoman..., p. 21.
53. Ibidem, p. 21-22.
54. Ibidem, p. 23, 24.